Nikola Banjac,
 diplomirani pravnik – master,
 doktorant Pravnog fakulteta Univerziteta „Union” u Beogradu

ULOGA I ZNAČAJ ZAVRŠNE REČI*

SAŽETAK: Sudsko besedništvo je najstarija i najznačajnija besednička vrsta. Međutim, u današnjem obrazovnom sistemu Republike Srbije, sudsko besedništvo ne samo da se ne proučava, nego se studentima pravnih fakulteta ne omogućavaju ni najosnovnija saznanja o ovoj veštini, koja je u anglosaksonskom pravnom sistemu uzdignuta na nivo nauke. Ta praksa, nažalost traje već nekoliko decenija. Takođe, ako se ima na umu da međunarodni sudovi (u kojima se pokušavaju pomiriti evropsko-kontinentalna i anglosaksonska procesna pravila) dobijaju sve više na značaju, (pogotovo u svetlu evropskih integrativnih procesa), postaje jasno da je neophodno izvršiti reafirmaciju sudskog besedništva kao veštine i kao nauke kroz obrazovni sistem. Najreprezentativniji oblik sudskog besedništva je završna reč. Ovaj rad upravo želi da prikaže šta jeste zakonom dodeljena uloga završne reči u pravnom sistemu Republike Srbije, ali u isto vreme i da ukaže da, ukoliko se ona iznese po retoričkim pravilima, njen značaj može biti presudan u procesu donošenja presude. Ovu činjenicu poznavali su najveći advokati, tužioci i sudije i na njoj su gradili svoje karijere, jer su upravo brilijantne sudske besede bile ono što ih je odvajalo od proseka.

Ključne reči: završna reč, Zakon o krivičnom postupku, optužni akt, prezumpcija nevinosti, uloga završne reči, značaj završne reči, besedništvo – veština praktične primene retoričkih pravila

* Rad primljen: 04. 11. 2011. godine.

1. ZAVRŠNA REČ

1.1. Pojam završne reči

Literatura koja se bavi retorikom svrstava sudsko besedništvo u jednu od osnovnih vrsta besedništva. Međutim, ono što je za našu savremenu literaturu karakteristično, jeste da u njoj nema detaljne analize u kom sudskom postupku je moguće sudski besediti. Generalno se govori o besedeњу na sudu, o sudskom auditorijumu, o pravnoj argumentaciji itd., ali nije potpuno jasno naznačeno kada se u toku jednog postupka besedi, niti u kojim se sve formama sudsko besedništvo pojavljuje. Takođe, postoji i deficit pravničkih analiza sudskog besedništva. Analize u našoj literaturi drže se antičkih grčkih i rimskih postulata, koji zaista i jesu srž i suština ovog načina govorenja.

Ipak, za današnju uspešnu primenu tih pravila, neophodno je upoznati se sa pozitivnim propisima, jer jedino oni mogu reći kada, kako i u kojoj formi se može besediti pred našim sudovima. To znači da se treba upoznati sa zakonima u kojima je definisana uloga završne reči kako bismo na osnovu toga mogli spoznati njen stvarni značaj u sudskim postupcima.

Završna reč je kod nas najznačajniji oblik sudskog besedništva. S. Avramović kaže: „U krivičnom postupku prostor za lep i nadahnut sudski govor je nešto veći, ali se obično svodi na završnu reč, a ređe se može sresti u drugim fazama suđenja.”¹

Moglo bi se reći da postoje dve funkcije završne reči. Prva funkcija određena je pozitivnim propisima. Tim propisima regulisana je **uloga** završne reči u postupku pred sudom. Međutim, ono što pleni pažnju kod završne reči jeste njeno izdizanje iz dodeljene joj uloge, odnosno njen **značaj**. Istorija sudskog besedništva u stvari je istorija velikih advokatskih odbrana, koje praktično i nisu ništa drugo do završne reči. Na njima su advokati sticali popularnost, obezbeđivali nove, buduće klijente, zadobijali poštovanje kolega i sudija i dobijali presude u korist svojih klijenata.

U slučaju da postoji potreba da se dâ jedna opšta definicija završne reči pokušaj u ostvarenju toga bi bio: Završna reč je institut krivičnog procesnog prava. Njena uloga u sudskom procesu propisana je zakonom, a njen značaj premašuje dodeljenu joj ulogu. Taj značaj proističe iz moći besede, koja ukoliko je izgovorena po pravilima retorike i ukoliko je držao dobar poznavalac veštine besedeņa može ponekad da utiče na odluku suda u smislu donošenja konačne presude.

¹ S. Avramović, *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*, Beograd, 2008, str. 387.

1.2. Uporedno-pravni osvrt na završnu reč – završna reč po pozitivnom zakonodavstvu republika bivše Jugoslavije i po statutu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ)

Konstatovano je da postoji disproporcija između uloge i značaja završne reči. Na ovom mestu uporedna analiza može da nam da odgovor na pitanje kako je ova materija uređena u pravnim sistemima bliskim pravnom sistemu Republike Srbije. Takođe i prosto poređenje zakonskih rešenja može biti korisno u smislu uočavanja prednosti ili nedostataka domaćih propisa. Statut MKTJ može nam poslužiti da spoznamo pravila za držanje završne reči pred ovim Tribunalom, osnovanim Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, pred kojim su domaći i strani advokati za 17 godina njegovog postojanja zaista mnogo nastupali, kao i da proverimo vrednost tih pravila. Za potrebe ovog rada poređeni su propisi koji regulišu krivično-procesnu materiju zemalja članica bivše Jugoslavije.

Ono što se odmah uočava jeste velika sličnost (ponekad i identičnost) zakonskih rešenja, a razlog tome je zajednički koren svih tih propisa. Naime, krivično procesno zakonodavstvo zemalja bivše Jugoslavije i danas se oslanja na Zakon o krivičnom postupku SFRJ. Komentarišući Zakonik o krivičnom postupku M. Grubač kaže: „Novi Zakonik ne prekida svaku vezu sa dosadašnjim jugoslovenskim procesnim zakonodavstvom, već ga uzima za svoj osnov (tako su postupile i Slovenija, Hrvatska, Makedonija, a u osnovi i BiH).”² Kada kaže „novi Zakonik”, Grubač ima u vidu Zakonik Savezne Republike Jugoslavije. Nakon raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora, dve države članice su jedno vreme primenjivale ZKP SRJ kao republičke propise, a nakon toga su donele svoje propise. To zajedničko poreklo svih ovih zakona objašnjava gotovo identičnost odredaba o završnoj reči. Sličnost se pogotovo može uočiti kod slovenačkog, hrvatskog, crnogorskog, makedonskog i srpskog zakona, odnosno zakonika. Ova materija najkraće je regulisana Zakonom o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (samo 2 člana) i Zakonom o krivičnom postupku Republike Srpske (3 člana), a budući da BiH nema jedan zakon u ovoj materiji koji bi važio za oba entiteta. Za Zakone BiH je još interesantno i to da oba predviđaju mogućnost da dužina izlaganja završnih reči bude vremenski ograničena. Svi ostali zakoni i zakonici to izričito ne dozvoljavaju.

„S obzirom na okolnost da se pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju sudi i državljanima Republike Srbije, koje najčešće brane advokati iz naše zemlje, da se pravila postupka u značajnoj meri razlikuju od krivičnog postupka koji se vodi pred domaćim sudovima i da će u skladu sa „izlaznom strategijom”, Tribunal suditi licima najvišeg ranga, a ostale pred-

² T. Vasiljević, M. Grubač, *Komentar zakonika o krivičnom postupku*, Beograd, 2003, str. 10.

mete ustupati nacionalnim sudovima, postoji potreba da se domaća stručna javnost upozna sa pravilima po kojima postupa Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju.”³ Imajući prethodno rečeno u vidu, bilo je potrebe da se izvrši analiza Statuta MKTJ, odnosno odredbe o završnoj reči. Ono što je interesantno, jeste obaveza stranaka da najkasnije pet dana pre iznošenja završne reči, podnesu sudskom veću završni pretresni podnesak (pravilo 86. st. B Pravilnika MKTJ). Ovakve odredbe nema u ZKP-u Republike Srbije. Advokati i tužioci kod nas nisu u obavezi da podnose svoje završne reči u pisanom obliku, a pogotovo nisu u obavezi da sudsko veće unapred informišu o sadržaju završne reči. „U završnoj reči moguće je koristiti beleške, ali je moguće završnu reč pročitati i priložiti uz zapisnik, ali se ne mora priložiti.”⁴ Pravilo 86. st. C Pravilnika MKTJ takođe sadrži jednu obavezu za stranke koja nije objašnjena. Naime, stranke su u obavezi da se očituju o pitanju vezanom za izricanje kazne. „Ovo pravilo nailazi na veliku kritiku branilaca, uz argumentaciju da se ne mogu izjašnjavati o izricanju kazne kada su u toku postupka i u završnoj reči zastupali stav da optuženi nije kriv.”⁵ Ova vrsta kritike je potpuno razumljiva, pošto je besmisleno obraditi pitanja u vezi sa izricanjem kazne ako branilac tvrdi i celokupnu odbranu zasniva na nevinosti svoga klijenta. Sve uzevši, pravila o završnoj reči koja se nalaze u Pravilniku MKTJ vrlo su skromna. Radi se o jednom članu tj. pravilu sastavljenom od tri stava. Imajući sve u vidu, čini se da je jugoslovenski zakonodavac, od koga su kasnije bivše republike članice preuzele najveći deo odredaba svojih ZKP-a, prilično dobro uredio ovo pitanje.

1.3. Uloga završne reči prema Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije

O domašaju, ulozi i značaju završne reči u srpskom pozitivnom pravu ne može se precizno govoriti, ukoliko se ne analiziraju propisi koji se tiču ove materije. Treba, dakle, ustanoviti kakvu je ulogu zakonodavac namenio završnoj reči u krivičnom postupku. Tek kada se to spozna, moći će se ustanoviti i koliki je stvarni značaj završne reči, a taj značaj biće uočljiv kada besednička i retorska pravila upodobimo pravilima Zakonika o krivičnom postupku. Dakle, završna reč ne sme po svojoj ulozi, prevazilaziti zakonske okvire i samo u okviru njih treba upotrebiti veštinu beseđenja.

³ B. Ivanišević, G. P. Ilić, T. Višnjić, V. Janjić, *Vodič kroz Haški tribunal*, Beograd, 2007, str. 195.

⁴ S. Vuković, *Komentar zakonika o krivičnom postupku sa sudskom praksom, registrom pojmova, obrascima i pravnom literaturom*, Beograd, 2009, str. 276.

⁵ B. Ivanišević, G. P. Ilić, T. Višnjić, V. Janjić, *nav. delo*, str. 222.

U čl. 1. ZKP-a propisana je svrha ovog Zakonika. On sadrži pravila čiji je cilj da se omogućiti pravično vođenje krivičnog postupka, tako da niko nevin ne bude osuđen, a da se učiniocu krivičnog dela izrekne krivična sankcija, pod uslovima predviđenim zakonom i na osnovu zakonito sprovedenog postupka. Sav je krivični postupak, dakle, podređen ovom cilju, a u službi tog cilja stoji i završna reč.

Odredbama ZKP-a propisan je redosled procesnih radnji u okviru krivičnog postupka. S tim u vezi, propisano je da se nakon završetka dokaznog postupka, u okviru glavnog pretresa, u kome su raspravljene sve relevantne činjenice i okolnosti povezane sa učinjenim krivičnim delom, prelazi na izlaganje završnih reči. Završne reči prvo govori tužilac, zatim oštećeni, potom branilac, pa optuženi.⁶ Time je praktično utvrđeno ko sve može dati završnu reč i kojim će je redom davati.

Ono što bi sve završne reči trebalo da sadrže jeste: izjašnjenje o činjeničnom materijalu do koga se došlo tokom glavnog pretresa, te zaključke u pogledu činjenica i u pogledu prava, u pogledu krivičnog dela i u pogledu učinioca. Kraj završne reči uglavnom se svodi na predlog sudu kako da se u konkretnoj stvari odluči.

1.3.1. Završna reč tužioca

Završnu reč prvi iznosi tužilac, zato što se krivični postupak pokreće i vodi po tužbi, bilo privatnoj, bilo po zahtevu javnog tužioca, pa je sasvim logično da se tužilac na samom kraju, prvi izjasni o razlozima svoje tužbe. Zakonodavac precizno definiše sadržinu završne tužilačke reči. Članom 344. ZKP-a, propisano je da će tužilac u svojoj reči izneti ocenu dokaza izvedenih na glavnom pretresu, zatim će izložiti zaključke o činjenicama važnim za odluku i staviće i obrazložiti predlog o krivičnoj odgovornosti optuženog, o odredbama krivičnog i drugog zakona koje bi se imale primeniti, kao i o olakšavajućim i otežavajućim okolnostima koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom odmeravanja kazne. Tužilac ne može stavljati određeni predlog o visini kazne, ali može predložiti sudsku opomenu ili uslovnu osudu.

Tužioci se u praksi uglavnom pridržavaju ove odredbe, prvenstveno zbog toga što i same sudije očekuju da čuju baš onakvu završnu reč kako je to Zakonom i propisano. Dakle, osnovna funkcija tužiočeve završne reči je da na osnovu činjenica i dokaza potkrepi optužnicu odnosno tužbu. „Konačan predlog zasnovan na analizi dokaznog materijala i zakonskog teksta, kako ga predviđa ova odredba, može se očekivati samo od javnog tužioca i stručnih

⁶ Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni list SRJ* br. 70/01 i 68/02 i *Službeni glasnik RS* br. 58/04, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09, 72/09, čl. 343.

punomoćnika oštećenog kao tužioca ili privatnog tužioca. Od oštećenog kao tužioca i privatnog tužioca dovoljno je izjašnjenje da ostaju pri tužbi.”⁷ Sud će, dakle, prvo saslušati poslednje izlaganje tužioca u jednom postupku. To je njegova poslednja prilika da obrazloži osnovanost tužbenog zahteva i logičku povezanost, ali i pravnu, tj. zakonsku utemeljenost. Često se dešava da tužilačka završna reč bude toliko dobro izgovorena, tj. da bude jasna, precizna i pravno argumentovana, da je sudija u potpunosti usvaja, pa je kasnije čak koristi kao obrazloženje presude koju je doneo. Interesantno je istaći da u praksi tužioci vrlo retko ističu olakšavajuće okolnosti do kojih se eventualno u postupku došlo na strani optuženog.

1.3.2. Završna reč oštećenog i njegovog punomoćnika

Članom 345. ZKP-a propisana je i mogućnost da se svojom završnom reči, sudu obrate oštećeni ili njegov punomoćnik. Ova odredba ZKP-a je izuzetno značajna, jer ostavlja mogućnost optužbi da pojača svoj nastup pred sudom. Ponekad istupanja oštećenih, odnosno njihovih punomoćnika mogu da budu vrlo uverljiva, emotivna, pa čak i potresna za auditorijum. To se dešava stoga što je oštećeni osetio posledice krivičnog dela, odnosno što njegov punomoćnik ovo svoje istupanje može da iskoristi da pospeši i dodatno argumentuje optužbu. Osim toga, oštećenom će u krivičnom postupku biti dosuđen imovinsko-pravni zahtev, pod uslovom da se optuženi odlukom suda oglasi krivim, pa je tim pre oštećeni zainteresovan da se to i dogodi.

1.3.3. Završna reč branioca i optuženog i odgovori tužioca, oštećenog i punomoćnika oštećenog

Prezumpcija nevinosti je zagarantovana Ustavom Republike Srbije (čl. 34). Takođe, ona predstavlja i jednu od osnovnih načela krivičnog prava, pa je logičan redosled da se sudu poslednji obrati optuženi, odnosno njegov branilac, ne bi li na taj način, kao poslednji govornik, ostavio najjači utisak na sudiju. Treba znati da nije bitno samo da li će sudija utvrditi krivicu optuženog, već je izuzetno značajna i težina sankcije koju će on izreći, pogotovo kod onih krivičnih dela kod kojih je zakonodavac propisao veliki raspon kazni. Zbog svega toga, optuženi i njegov branilac imaju šansu da izvrše poslednji pritisak na savest i volju sudije, ne bi li pred završetak sudskog postupka postigli odlučujući efekat.

⁷ T. Vasiljević, M. Grubač, *nav. delo*, str. 345.

Braneći ove pozicije, ZKP u čl. 346. st. 1. propisuje da će branilac ili sam optuženi izložiti u svojoj reči odbranu, kao i da se može osvrnuti na navode tužioca i oštećenog. U st. 2. istog člana, utvrđeno je da posle branioca optuženi ima pravo da sam govori, da se izjasni da li prihvata odbranu branioca i da je dopuni, a u st. 3. je navedeno da tužilac, oštećeni i punomoćnik oštećenog imaju pravo da odgovore na navode branioca i optuženog, a branilac, odnosno optuženi, imaju pravo da se osvrnu na te odgovore. Stavom 4. propisano je da poslednja reč uvek pripada optuženom, što svakako jeste u skladu sa načelom pretpostavke nevinosti. Završnu reč govore i branilac i optuženi, naravno ukoliko optuženi ima branioca i tada branilac govori prvi. „Branilac nije zastupnik da bi njegova reč mogla da zameni reč optuženog (nasuprot punomoćniku privatnog tužioca, oštećenog i oštećenog kao tužioca).”⁸ Za branioca se dakle, može reći da je on stručni pomagač optuženog, čiji je zadatak da vodi odbranu svoga klijenta (optuženog), pa u sklopu toga i da daje završnu reč. Optuženi pak, može posle izlaganja branioca da se na postavljeno sudijino pitanje izjasni da li ostaje kod odbrane koju je njegov branilac izneo, a ukoliko želi može je i dopuniti. Ove govore, u najvećem broju slučajeva drže laici, te oni pretežno imaju mali pravni i besednički domašaj, ali je to poslednja prilika da optuženi kaže jasno i glasno da li se slaže sa svojim braniocem i sa odbranom kako ju je on postavio. Ovakvi su govori na nekim suđenjima bili praktično jedina prilika da se okrivljeni obrati auditorijumu, ali i široj javnosti. Ne treba zaboraviti da i javno mnjenje može da vrši pritisak na sudije, u smislu presude koju treba da donesu.

Ova mogućnost, koja je okrivljenom data, znala je ponekad biti (zlo)upotrebljena da bi se mobilisala javnost, koja preko medija prati suđenje (situacija u kojoj optuženi zarad političkih ili nekih drugih poena kod javnog mnjenja zloupotrebljava datu mu reč), a ponekad je to mogao biti i poslednji vapaj i apel za pravdom.

1.4. Osnovna pravila završne reči

Članom 347. ZKP-a, utvrđuju se neka osnovna pravila za iznošenje završnih reči:

1. Reč stranaka, branioca i oštećenog ne može se ograničiti na određeno vreme.
2. Predsednik veća može po prethodnoj opomeni prekinuti lice koje u svojoj reči povređuje javni red i moral ili vređa drugoga ili se upušta u ponavljanja ili izlaganja koja očigledno nemaju veze sa predmetom. U

⁸ T. Vasiljević, M. Grubač, *nav. delo*, str. 345.

zapisniku o glavnom pretresu mora se navesti da je reč bila prekinuta i zašto je bila prekinuta.

3. Kad optužbu zastupa više lica ili odbranu više branilaca, izlaganja se ne mogu ponavljati. Broj branilaca je ograničen na pet, a broj punomoćnika je neograničen. Zastupnici optužbe, odnosno odbrane, po međusobnom sporazumu odabracu pitanja o kojima će govoriti.
4. Posle svih završnih govora, predsednik veća je dužan da upita želi li još neko nešto da izjavi.

Ovom odredbom sprečava se zloupotreba završne reči. Stav 1. uređuje trajanje završnih reči. Generalno, reč stranaka, branilaca i oštećenog ne može se ograničiti na određeno vreme. Međutim, to ne znači da se može govoriti u nedogled. Da bi se takve zloupotrebe sprečile, predsednik veća će po prethodnoj opomeni prekinuti onoga ko bude nepotrebno ponavljao ili govorio o stvarima koje nisu u vezi sa konkretnim predmetom. To se naročito dešava kada zastupnici optužbe i odbrane pokušaju da prikriju svoju neaktivnost tokom postupka, što rezultira retorički i pravno loše izrečenim završnim rečima, čija je jedina svrha da se dopadnu optuženom i publici. Sudije ovakvim govorima sigurno neće biti fascinirani. Takvi govori postaju potpuni promašaji, a za sudiju mogu biti i iritantni, prvenstveno zbog toga što se ne dotiču pravno relevantnih činjenica.

Interesantno je primetiti da je istorijat ovog pravila vrlo dug. Sličnu odredbu imao je i *Zakonik* cara Dušana. Tom odredbom utvrđeno je da „u toku samog postupka optuženi mora da odgovara na navode optužbe: prema čl. 161. zabranjeno je da komplikuje spor time što će tužioca „opadati” da je izdajnik ili slično”⁹. Ipak, može se konstatovati da je ova odredba progresivna, jer pruža garanciju poštovanja prava na pravično suđenje. Sudija, dakle, po ovoj odredbi ne može iz sebi znanih razloga prekinuti ili ograničiti izlaganje završne reči.

Zakonodavac je u krivičnom postupku – i odbrani i optužbi, ostavio slobodu u pogledu dokaznih sredstava i izjava koje će se sudu prezentovati. Granice te slobode, ipak, može uspostaviti predsednik sudskog veća na taj način što će prekidati govore ukoliko u njima bude vređan javni red i moral. Osim što nije etično, ovakvo beseđenje na sudu je i kontraproduktivno. Sud ovakve ispade, koji se ponekad svode na galamu i vređanje, prepoznaje kao pravnu nemoć strane koja ovome pribegava, pa prema toj strani zauzima negativan stav i nastoji da je kazni.

Ukoliko jedan optuženi ima više branilaca, tj. ukoliko optužbu zastupa više lica, kao i ukoliko oštećeni ima više punomoćnika, izlaganja se ne mogu ponavljati što je takođe logična odredba koja doprinosi efikasnosti i ekonomičnosti sudskog procesa.

⁹ S. Šarkić, *Srednjovekovno srpsko pravo*, Novi Sad, 1995, str. 119.

2. POTENCIJALNA PRAVILA ZA KREIRANJE ZAVRŠNE REČI

1.1. Optužni akt kao polazna tačka u kreiranju završne reči

Pitanje koje se postavlja jeste: od čega treba poći prilikom izrade završne reči, odnosno kako započeti taj nimalo lak posao. Sudije prilikom slušanja završne reči uglavnom od govornika očekuju da čuju obrazloženje (kada govori tužilac) ili osporavanje optužnog akta (kada govori branilac ili optuženi). „Optužni akt može biti optužnica, optužni predlog i privatna tužba. Optužnica je optužni akt ovlašćenih lica (javnog i supsidijarnog) za krivična dela koja se gone po službenoj dužnosti u opštem postupku. U skraćenom postupku optužni akt tih tužilaca se zove optužni predlog. Optužni akt privatnog tužioca je privatna tužba.”¹⁰

Šta je to zapravo optužnica i u čemu je njen značaj odnosno koja je njena svrha? „Optužnica je pisani i u zakonskoj formi sastavljen akt javnog ili supsidijarnog tužioca kojim se od nadležnog suda traži da odredi glavni pretres protiv određenog lica za određeno krivično delo.”¹¹ Svrha odnosno cilj optužnice je „da iznese stvar na glavni pretres radi presuđenja, da ograniči predmet suđenja u pogledu lica kome treba da se sudi i krivičnog dela za koje treba da mu se sudi i da okrivljenom definitivno predoči optužbu da bi pripremio odbranu”¹². Dakle, cilj optužnice je da individualizuje učinioca krivičnog dela kome treba da se sudi, kao i da se odredi povodom kog dela mu se sudi, odnosno šta je to lice uradilo i na koji način. Takođe, optuženi pomoću nje saznaje od kakvih optužbi treba da se brani. Jasno je dakle, da je optužnica polazna tačka prilikom sastavljanja završne reči. Tužilac će držati završnu reč u pravcu dokazivanja osnovanosti optužnog akta, a branilac će taj akt osporavati, tj. „optužnicom se obeležava delo, pa branilac u tim okvirima postavlja svoju odbranu”¹³.

Još jedna važna činjenica dokazuje prethodno rečeno. Članom 266. ZKP-a propisana je sadržina optužnice. Ukratko tu sadržinu treba da čine:

1. individualizacija optuženog;
2. konkretizacija krivičnog dela tzv. „činjenični osnov optužnice”;
3. zakonski naziv krivičnog dela i navođenje odredaba krivičnog zakona koje se po predlogu državnog tužioca imaju primeniti, tzv. „pravni osnov optužbe”;

¹⁰ M. Grubač, *Krivičnoprocesno pravo*, Beograd, 2009, str. 113.

¹¹ M. Grubač, *nav. delo*, str. 113.

¹² T. Vasiljević, M. Grubač, *nav. delo*, str. 502.

¹³ M. Botić, *Sudsko govorništvo – jezik, pravo, etika, logika i retorika u sudskom govorništvu*, Glasnik advokatske komore Vojvodine, 2 (1985), Novi Sad, 1985, str. 31.

4. označenje nadležnog suda sa predlogom da se pred njim održi glavni pretres;
5. predlog o dokazima koje treba izvesti na glavnom pretresu;
6. obrazloženje.¹⁴

Ove stavke predstavljaju shemu izrade završne reči i za tužioca i za branioca. U odredbama o sadržaju tužilačke završne reči, propisano je da tužilac treba da prezentuje činjenični osnov optužbe i pravni osnov optužbe. Branilac, pak, treba da, ukoliko konkretan slučaj dozvoljava, osporava sve iz optužnice, počevši od individualizacije optuženog do obrazloženja i to stavku po stavku, onako kako je to navedeno u optužnici. Naročito treba da osporava činjenični osnov optužnice i to u pravcu da izvedeni dokazi na glavnom pretresu ne dokazuju izvršenje krivičnog dela od strane optuženog, kao i da osporava pravni osnov optužbe, odnosno pravnu kvalifikaciju dela.

To bi ukratko bili razlozi koji stoje na strani tvrdnje da optužnica čini temelj završne reči.

2.2. Struktura završne reči sa odabranim primerima

Uvod pre svega služi da skrene pažnju auditorijuma na besednika, kao i da se auditorijum uvede u materiju o kojoj će biti reči. U sudskom besedništvu vrlo je važno da se od prve reči zadobije poverenje i poštovanje auditorijuma. Auditorijum je ponekad korisno „šokirati” i bez uvoda preći u akciju. Interesantan primer u tom smislu daje O. Stanojević navodeći odbranu italijanskog advokata Karnalutija, koji je branio jednog slaboumnog čoveka, a koga su zbog njegovog izgleda, zadirkivala deca. U pokušaju da se od stalnog ruganja odbrani, on je jednom prilikom bacio kamen na decu, usled čega je jedan dečak poginuo. Da bi sudijama dokazao mentalnu svest optuženog Vićenca, kao i duševno stanje u kome se optuženi nalazio, Kamaluti se poslužio vrlo interesantnim manevrom. Naime on je nakon što je dobio reč izgovorio „Gospodo sudije i porotnici! Danas je 15. juli 1952. godine”. Ovu rečenicu ponavljao je sve dok nije izazvao bes predsednika sudskog veća. Nakon energičnog insistiranja predsednika veća da branilac pređe na stvar, Karnaluti je odgovorio: „Vi ste gospodo sudije i porotnici prosto pobesneli samo zbog dosadnog ponavljanja jedne obične rečenice koja nikog ne vređa. Zapitajte se šta se dešavalo u duši nesrećnog Vićenca, koji je bez ikakvog povoda morao da podnosi silna zadirkivanja samo zbog malo nastranog izgleda”¹⁵. Efekat ovakvog uvoda u besedu bio je oslobađajuća presuda za optuženog Vićenca.

¹⁴ M. Grubač, *nav. delo*, str. 504–505.

¹⁵ O. Stanojević, S. Avramović, *Ars Rhetorica. Veština besedništva*, Beograd, 2003, str. 311–312.

Razrada se sastoji iz izlaganja i dokazivanja predmeta povodom koga se drži završna reč. U ovom delu besede retorička pravila više ustupaju svoje mesto pravu, pravnoj argumentaciji, dokazivanju i logici. U razradi, besednik treba da se obraća razumu slušalaca za razliku od uvoda i zaključka, gde se cilja na njihove emocije. Prvo se izlaže predmet koji u stvari predstavlja činjenični osnov optužbe, a potom sledi dokazivanje odnosno pravni osnov optužbe. Na kraju se činjenično stanje podvodi pod pravnu normu, pa se tako dobija obrazloženi predlog o krivičnoj odgovornosti ili nevinosti optuženog. Ovde govornik, svojim slušaocima dočarava slučaj povodom koga se sudi. On im svojim govorom objašnjava vreme, mesto i način na koji se određeno delo učinilo, objašnjava uzroke, povezuje dokaze i daje svoja objašnjenja.

Najteže je sačuvati jednostavnost izlaganja, a mnogi autori smatraju da je upravo u tome tajna dobrog sudskog govora. To znači da ne sme biti komplikovanja prilikom izlaganja predmeta, jer će auditorijum posumnjati u istinitost takvog iskaza.

Takođe i hronologija događaja je vrlo važna za rasvetljavanje uzročno-posledičnog sleda. Ovo je za sudske besede izuzetno značajno. Naime, može se dogoditi da se tokom analize uzroka i posledica, kao i hronologije događaja, pronađu olakšavajuće okolnosti, odnosno dokazi za učinioca nekog krivičnog dela. Značaj ove analize može se videti u izuzetnoj završnoj reči francuskog advokata Adrijena La Šnala u odbrani gospođe Lombardi¹⁶ koja je ubila svoga muža. Bez obzira na to što je delo učinila, isplanirala i priznala, nakon ove maestralne odbrane, ona je puštena na slobodu. Bez opisivanja ove hronologije događaja, odnosno uzročno-posledičnog sleda, gospođa Lombardi ne bi bila više od hladnokrvnog ubice, a za koje delo je jedino propisana smrtna kazna.¹⁷ Vredna je spomena i maestralna analiza vremena, mesta i načina izvršenja krivičnog dela izvršena u završnoj reči beogradskog advokata File Filote koja je održana u predmetu koji se vodio povodom ubistva dečaka Vitomira u selu Lisoviću 1959. godine.¹⁸

Zaključak je efektuiranje svega što je u uvodu i razradi postignuto. *Finis coronat opus* ili Konac delo krasi. Sa zaključkom se poentira, on je kruna završne reči, on treba da emotivno zadobije sudiju, on se pamti prilikom izricanja presude. „Najvažniji dio sudskih govora je završetak. On se prvenstveno zasniva na emocijama.”¹⁹

¹⁶ B. Nušić, *Retorika*, Beograd, 1934, reprint izdanje, Niš, 2004, str. 375.

¹⁷ S. Avramović, *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*, Beograd, 2008, str. 256.

¹⁸ Videti: O. B. Injac, *Velike advokatske odbrane*, Beograd, 2007, str. 273.

¹⁹ Quint. *Inst. Orat.* VI, 2, srpskohrvatski prevod P. Pejčinović, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985, str. 189.

Očigledno je da je dug istorijski kontinuitet stanovišta autora da sudski besednik na samom kraju svoga obraćanja, mora da izazove emocije kod sudije i slušalaca. Aristotel smatra da govornik nakon što razjasni „prirodu i značaj činjenica” ima dužnost „da kod slušalaca pobudi osećanja kao što su sažaljenje, gnušanje, ljutnja, mržnja, zavist, surevnjivost i svadljivost”²⁰. Preduslov uspešnog izazivanja emocija kod auditorijuma je da sam govornik oseća te emocije, odnosno: „Želimo li mi da naše riječi izgledaju iskrene, moramo sami proživljavati osećanja onih koji stvarno pate.”²¹ Osnovna poruka za koju sudski govornik pledira mora biti izrečena jasno i glasno. U njemu će se kratko i sažeto rekapitulirati sve do tada rečeno. Aristotel sugerise da bi epilog trebao da ima četiri dela i to: „Govornik se prvo mora pobrinuti, da slušaoci prema njemu budu dobro, a prema protivniku loše raspoloženi; drugo, on treba da preuveličava ili umanjuje značaj dela; treće, treba da pobudi osećanja slušalaca i četvrto, da rekapitulira sadržaj besede.”²² Svaki govor mora imati svoju kulminaciju, nakon čega sledi kraj, posle koga se više ne govori.

2.3. Greške tužilaca i branilaca prilikom izlaganja završne reči

Zbog snažne pozicije koju imaju, a koju im je zakonodavac sa razlogom predvideo, poneki javni tužioci prilikom izlaganja završne reči, daju sterilne izjave poput „ostajem pri optužnom aktu...” ili „krivično delo je učinjeno na način, u vreme i na mestu kako je to optužnim aktom objašnjeno, te molim sud da učinioca kazni po zakonu...” Iz ovakvog izlaganja, proističe da se računa da je posao tužioca završen podizanjem optužnice, iako konačna presuda zavisi od sudije, a za njegovo poverenje se treba boriti kroz svaki predmet. Još više od toga, iz takvog pristupa uočava se nezainteresovanost tužioca, ali i nepoštovanje zakonskih normi o završnoj reči. Sadržina tužilačke završne reči propisana je ZKP-om, a ovakvom praksom se te odredbe apsolutno ne primenjuju. Sudije donose odluku i po zakonima, ali i po svojoj savesti. Zato hipotetički posmatrano, ponekad mogu da ukažu veru braniocu koji je srčano i elokventno branio svoju stranku, a koja je uistinu izvršila krivično delo. Ovaj dobar nastup branioca, još je više pojačan blagim i neangažovanim nastupom tužioca. Lančana reakcija takve odluke suda je žalba tužioca, vođenje žalbenog postupka, novi troškovi za državu, gomilanje predmeta, sporost u rešavanju... Iz svih ovih razloga jasno je da je ovakva pogrešna praksa nekih tužilaca vrlo štetna.

²⁰ Aristotel, *Retorika*, III, 19, 1420a, prevod M. Višić, Novi Sad, 1997, str. 340.

²¹ Quint. *Inst. Orat.* VI, 2, srpskohrvatski prevod P. Pejčinović, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985, str. 194.

²² Aristotel, *Retorika*, III, 19, 1420a, prevod M. Višić, Novi Sad, 1997, str. 339.

Ukoliko u toku glavne rasprave nisu izvedeni nepobitni dokazi koji bi ukazivali da je okrivljeni izvršio krivično delo, odnosno ukoliko postoji verovatnoća da on to nije uradio, ili bi se moglo dokazivati relevantnim dokazima da nije izvršio krivično delo koje mu se stavlja na teret, trebalo bi da njegov branilac svoju odbranu bazira na zahtevu da se dosudi oslobađajuća presuda. Kod nas se advokati u završnoj reči ponekad koriste izjavom koja (parafrazirano) glasi: „Molim sud da mome branjeniku dosudi oslobađajuću presudu, a ukoliko donese osuđujuću presudu, molim zbog navedenih olakšavajućih okolnosti najblažu moguću kaznu.” Ova izjava koja se provlači kroz završne reči, na sudije ne ostavlja pozitivan utisak. Ona je blaga i neefikasna i pokazuje nezainteresovanost i neinventivnost. Naime, ukoliko okrivljeni nije učinio krivično delo, jasno je da onda ne sme biti kompromisa, već se energično mora insistirati na oslobađajućoj presudi i odbranu treba u tom smislu i postaviti. Kako da sudija veruje u nevinost okrivljenog, kada i njegov branilac ostavlja mogućnost i pre donošenja presude, da će sud naći da je krivično delo ipak učinjeno?

Ako, pak, izvedeni dokazni materijal upućuje na to da je okrivljeni izvršio krivično delo, treba odmah zauzeti strategiju insistiranja na olakšavajućim okolnostima.

Dakle, ukoliko je jasno da će okrivljeni biti oglašen krivim, ne treba iritirati sud i neosnovano, po svaku cenu tražiti oslobađajuću presudu, čime se potcenjuje zdrav razum i logika sudije. Treba se, dakle, boriti za najbolje od mogućeg, a to je oslobođenje od kazne, blažu pravnu kvalifikaciju, blaži oblik krivice, izricanje uslovne osude...

3. ZNAČAJ ZAVRŠNE REČI

Neupućeni ponekad znaju da negiraju značaj sudskog besedništva, naročito značaj završne reči. Već sama činjenica da pravni sistem Republike Srbije spada u korpus evropsko-kontinentalnih pravnih sistema govori dosta o ulozi završne reči. Porotni sistem, kakav je u anglosaksonskom pravnom sistemu, kod nas ne postoji. Dominira sudija pojedinac ili predsednik veća, koji teži ka tome da postane logički automat. Laička porota ima izuzetno malu ulogu i uglavnom predstavlja голу formu. Takođe, sudije su pretrpane predmetima, vreme za rešavanje predmeta sve je kraće, a tu je i neizvesnost za položaj zbog političkih nestabilnosti. Takva klima koja vlada u srpskim sudovima nije inspirativna za sudske besede. Ni naši zakoni ne daju naročitu ulogu završnoj reči, niti sudskom besedništvu u celini. Uloga završne reči propisana je ZKP-om i njena procesna uloga je vrlo mala. Ponekad je sudija već zauzeo stav o nekom

delu, pa je za njega iznošenje završnih reči samo gubljenje vremena. Na kraju, zakonodavac u ZKP-u nije propisao nijednu sankciju za slučaj da se neko ogлуši o pravila u vezi sa završnom reči. Ovako posmatrajući, reklo bi se da je uloga završnih reči samo u rekapitulaciji izvedenog postupka i sumiranju svega već rečenog, što navodi na zaključak da je njihova uloga više formalna.

Ipak, bez obzira što je završnoj reči srpski zakonodavac odredio ovako skromnu ulogu u krivičnom postupku, ona nije izgubila svoj značaj. Naime uloga i značaj su dve potpuno različite kategorije. Iako sudije teže ka tome da nepristrasno donose presude poput logičkih mašina, dešava se da snaga emocija potisne snagu logike i tada značaj nadilazi zakonom dodeljenu ulogu. To se dešava upravo zato što su i sudije i advokati, ali i stranke živi ljudi „od krvi i mesa”, te je usled toga i sam sudski proces živ i sudijski stavovi se formiraju u zavisnosti od njegovog toka. Sudija primenjuje pravnu normu na konkretan slučaj, ali sudi i po svojoj savesti na koju dobri besednici žele i ponekad uspevaju da utiču. Pogrešna su dogmatska shvatanja prema kojima sudije deduktivno-silogistički primenjuju opšte pravne norme, mehanički podvođeci pod njih obeležja konkretnih slučajeva. Zakonska, odnosno neka druga opšta norma, nije jednosmislena već se može različito tumačiti, a njeno pravo značenje otkriva sudija tokom postupka u intelektualnom procesu na koji pokušavaju da utiču i optužba i odbrana. Takođe, ni obeležja konkretnog slučaja ne mogu se podvesti pod opštu normu pre nego što se ne izanaliziraju. Na taj način se kroz postupak, a na osnovu sudske besede, sudija trudi da protumači pravnu normu i da shvati uzroke, posledice, težinu i značaj dela povodom kog se postupak vodi, kako bi pod pravnu normu podveo konkretan slučaj. Od logografa do današnjih advokata, svi dobri sudski besednici su se trudili da svojim govorima izazovu emocije, a sve u cilju pridobijanja sudije, sudskog veća i opšte javnosti za svoju stvar, odnosno nagovaranja u svoju istinu.

Ubi lex viget, floret quoque eloquentia – Gde zakon [pravo] vlada, tu cveta i besedništvo.²³ Ova latinska izreka daje odgovor na pitanje o značaju sudskog besedništva. Tako je uvek bilo kroz istoriju, u svim vremenima i u svakom poretku.

Rečitost je mač i štit, rekao je Miloš Đurić, a uloga i značaj završne reči upravo je u tome da bude i mač i štit – da napada i da brani. Da sudsko besedništvo nema značaja, ne bi nastale na stotine zbirke knjiga koje čuvaju od zaborava velike advokatske besede. Sudija nije i ne može biti logički automat, ma koliko tome težio. Svestan toga, i zakonodavac je ostavio sudiji mogućnost da sudi po svojoj savesti. A ta savest, prostor je u kome je dominantna emocija i osećaj pravde i pravičnosti. Puno puta se dogodilo da upravo savest sudije bude odlučujući faktor prilikom donošenja presude.

²³ Riznica pravnih izreka: *Thesaurus sententiae iuris*, Beograd, 2007, str. 22.

JUDICIAL RHETORIC

Nikola Banjac LL.M.

Ph.D. student at the Faculty of Law, University Union in Belgrade

S u m m a r y

Judicial rhetoric is the oldest and most important branch of rhetoric. Nevertheless, it receives far to little attention within our country's educational system, law students not being provided even with some of the most basic knowledge within the discipline, while at the same time the Anglo-Saxon judicial tradition acknowledges it as a science in its own right. Such practice, unfortunately, has been present in our country for decades. Also, if we bear in mind that international courts (which serve as reconciliation institutions for the two court-trial traditions) are gaining their importance (especially with respect to the European integration processes), it becomes quite clear that it is necessary to reaffirm judicial rhetoric both as an art and science, all by means of an adequate educational system. The most representative aspect of judicial rhetoric is the closing speech. What this paper argues for, is to show what the closing speech legally proscribed role is within our domestic legal code. It simultaneously points out how much crucial the importance of the closing speech is, particularly if presented according to the rules of rhetoric, in the case of which it is often quite decisive for the verdict. This fact has been well known to many great lawyers, prosecutors and judges, and has been an essential part of their professional careers, not the least for it was their brilliant closing speeches which emanated them from the average.

Keywords: Closing word, Law on Criminal Procedure, indictment, presumption of innocence, the role of closing word, importance of closing word, judicial rhetorics